

*Сергій Володимирович Васильєв,
доцент кафедри цивільного процесу
Національного університету «Юридична
академія України імені Ярослава Мудрого»,
кандидат юридичних наук*

РОЗ'ЯСНЕННЯ ВИЩОГО СПЕЦІАЛІЗОВАНОГО СУДУ УКРАЇНИ — ДЖЕРЕЛО ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

Відповідно до ст. 31 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» у системі судів загальної юрисдикції діють вищі спеціалізовані суди як суди касаційної інстанції. Ними є: Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ, Вищий господарський суд України, Вищий адміністративний суд України.

Одним із повноважень Вищого спеціалізованого суду України (далі — ВССУ) є прийняття роз'яснень з питань застосування законодавства щодо вирішення справ у вигляді постанов Пленуму ВССУ. Однак неоднозначність у теоретичному плані природи вказаних постанов призвела до того, що одні вчені відносять їх до норм права, інші — до актів тлумачення закону або до джерел права. Особливо цікаві у цьому аспекті праці О. Буркова, В. Жуйкова, Т. Карнаух, Д. Луспеника, Р. Майданика, О. Пасенюка, однак ґрунтовні наукові розробки, пов'язані з розглядом постанов ВССУ в системі джерел права у національній науці відсутні.

Метою статті є спроба виявлення правової природи роз'яснень ВССУ з урахуванням основних тенденцій і перспектив розвитку науки цивільного процесуального права України.

Роз'яснення ВССУ з питань застосування законодавства містять узагальнені положення, призначені для багаторазового застосування по тій чи іншій категорії цивільних справ або при вирішенні однорідних випадків. За змістом вони є результатом аналізу судових помилок і хибних тенденцій у застосуванні судами процесуальних норм по певній категорії справ у зв'язку з браком норм, що регулюють те чи інше процесуальне питання, і на цій підставі роз'яснення того, як належить правильно оперувати відповідними нормами права.

Законодавець, ведучи мову про повноваження ВССУ використовує термін «роз'яснення», а не «тлумачення» законодавства. Як вбачається, межа між цими двома термінами досить умовна. За словами С. Братуся, різниця між роз'ясненнями, що містять логічні висновки, і положеннями, що конкретизують закон, умовна й рухлива [1, с. 149-157].

Не випадково в юридичній науковій літературі визначалося, що роз'яснення само по собі є засобом судового тлумачення законів, його видом. Так, на думку А. Мадьянкової, не слід порівнювати терміни «тлумачення» й «роз'яснення», бо це хибний шлях. Тлумачити можна закон, а роз'яснювати — питання його застосування. Що ж стосується постанов Верховного Суду, то в них існує поняття «надання роз'яснень» [2, с. 12].

Як правильно зазначає С. Іванов, процеси роз'яснення і тлумачення полягають у розкритті змісту закону, яким оперують у судовій діяльності. Питання стосується сфери дії: якщо роз'яснення мають вузьку царину, приймаються судом і для судів, тлумачення зазвичай має найбільш загальний характер [3, с. 28]. А. Рарог стверджує, що протиставлення вказаних понять теоретично нічим не виправдано, оскільки під тлумаченням як елементом процесу застосування закону якраз і розуміється з'ясування змісту правової норми й вираження в ній волі законодавця. Роз'яснення Пленуму Верховного Суду і є тлумаченням закону [4, с. 51].

Слід вважати плідною позицію С. Фурси, що постанови Пленуму ВССУ кваліфікуються не лише як коментарі (інтерпретації) закону, а й як нормативні акти. Ми погоджуємося з тим, що деталізація правових норм, що містяться в роз'ясненнях Пленуму ВССУ, сприяє створенню нових правоположень не лише правозастосовного, а й нормативного характеру. Щоправда форма вираження в роз'ясненнях Пленуму дещо інша, ніж її мають норми права. Проте структурно вони складаються з тих самих елементів:

гіпотеза, диспозиція, санкція, а їх дія поширюється на невизначену кількість випадків й на персонально необмежене коло суб'єктів [5, с. 180].

Міра стійкості правопорядку будь-якої держави багато в чому залежить від дотримання принципу однаковості судової практики. Ігнорування судом правил, створених ним самим, ставить під сумнів законність винесених рішень, в основу яких вони були покладені. Водночас при підтвердженні судом вищої інстанції правильності прийнятого рішення або при використанні вищим судом при розгляді аналогічної справи правила, створеного судом нижчої інстанції, авторитет цього правила посилюється і воно стає зразком вирішення подібних справ у судах нижчих інстанцій. А тому можна вести мову про практику вирішення відповідної категорії справ, що вже склалася. За таких обставин будь-який суддя при постановленні рішення зобов'язаний керуватися правилами, виробленими практикою. Отже, надання права роз'яснення вищому судовому органу, тобто найбільш кваліфікованому правозастосувачеві, є необхідним і виправданим.

Є сенс відмітити, що в абз. 3 ч. 1 ст. 40 Закону «Про судоустрій України» від 5 червня 1981 р. було передбачено, що Верховний Суд України «вивчає і узагальнює судову практику, аналізує судову статистику і дає керівні роз'яснення судам у питаннях застосування республіканського законодавства, що виникають при розгляді судових справ. Керівні роз'яснення Пленуму Верховного Суду України є обов'язковими для судів, інших органів і службових осіб, що застосовують закон, по якому дано роз'яснення».

Аналогічна норма, але стосовно роз'яснень Президії Вищого арбітражного суду України, містилась у п. 2 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про арбітражний суд» від 4 червня 1991 р.

У процесі так званої малої судової реформи Законом «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України» від 21 червня 2001 р. шляхом новелізації його ст. 40 фактично було скасовано обов'язковість для судів керуватися в імперативному порядку постановами Пленуму ВСУ, в яких надається роз'яснення законодавства.

З набуттям чинності 1 червня 2002 р. Закону «Про судоустрій України» від 7 лютого 2002 р. продовжилася тенденція нейтралітету щодо обов'язковості постанов Пленуму ВСУ, які містять тлумачення чинного законодавства, хоча вони і втратили загальнообов'язковий керівний характер. Натомість наголошується, що «суди здійснюють правосуддя самостійно», «нікому не підзвітні», «судді... підкоряються лише закону» (ч. 1 ст. 14), «суддям забезпечується свобода неупередженого вирішення справ відповідно до їх внутрішнього переконання, що ґрунтується на вимогах закону» (ч. 6 ст. 14), а президія Вищого спеціалізованого суду, в тому числі Президія Вищого господарського суду України, «розглядає матеріали узагальнення судової практики та аналізу судової статистики, приймає відповідні рекомендації» (ст. 43).

Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 р. теж затвердив рекомендаційний характер роз'яснень Вищого спеціалізованого суду з питань застосування судами законодавства при вирішенні справ відповідної судової юрисдикції (п. 6 ч. 2 ст. 36). Ця ситуація виникла у зв'язку з тим, що законодавець вирішив, що обов'язковий характер постанов Пленуму ВССУ суперечить принципу незалежності суддів і підпорядкування їх тільки закону. До того ж у юридичній науковій літературі триває дискусія про якість рекомендацій, тобто ставиться під сумнів їх правильність і відповідність духу й букві закону.

Цікаву думку висловила Т. Соловійова, сформулювавши об'єктивні й суб'єктивні причини, що негативно впливають на реалізацію постанов Пленуму Верховного Суду. Серед об'єктивних причин вона виділяє: 1) менталітет, який виходить із правосвідомості як ідеологічного чинника; 2) практику, що склалася; 3) неузгодженість роз'яснень аналогічних правових ситуацій у постановах Пленуму Вищого спеціалізованого суду і Верховного Суду; 4) розмитість і неоднозначність формулювань, які містяться в постановах Пленуму Верховного Суду; 6) несвочасне інформування про прийняття й набуття чинності тієї чи іншої постанови Верховного Суду. До суб'єктивних причин віднесено: а) необмежений суддівський розсуд при ухваленні рішення, б) недостатній професіоналізм суддів і в) корупційний чинник [6, с. 69].

Стосовно роз'яснень Пленуму Верховного Суду з питань судової практики, Р. Лівшиць свого часу зауважував, що авторитет таких роз'яснень дуже великий, вони беззастережно приймаються судами й не лише ними. Кожне з них містить конкретні правові норми. Якщо звичайне рішення загального або арбітражного суду має обов'язкове значення тільки для учасників судового процесу, тобто є персоніфікованим, і його загальне значення ґрунтується скоріше на авторитеті суду, ніж на конкретній нормі, то роз'яснення Пленуму має загальний, неперсоніфікований характер і підлягає загальному застосуванню через закон [7, с. 9].

Заслугує на увагу думка самих практиків. У п. 6 заяви від 26 травня 2006 р. «Про концептуальні підходи Ради суддів України до подальшого здійснення судово-правової реформи в Україні» зазнача-

ється, що Пленум Верховного Суду України повинен мати право надавати судовим рішенням по конкретних справах прецедентне значення, тлумачити правові норми й визначати неврегульовані законом процедури розгляду справ судами. При цьому його роз'яснення повинні мати обов'язковий характер».

Таким чином, основне призначення роз'яснень Пленуму ВССУ — тлумачення законів, що здійснюється у формі роз'яснень і висловлення правових позицій, в яких закріплюється трактування положень Конституції, матеріального і процесуального законодавства, що містять певні правила поведінки (норми), якими суди загальної юрисдикції повинні керуватися при вирішенні цивільних справ.

В юридичній доктрині здавна прийнято розглядати тлумачення прав як діяльність із з'ясування і роз'яснення вираженої в джерелах права волі держави з метою її правильної й ефективної реалізації. І в цьому сенсі роз'яснення є одним із елементів загального поняття «тлумачення права», що забезпечує зовнішню осяжність, мовну визначеність процесу пізнання й інтерпретації змісту правових норм.

Фахівець у галузі кримінального процесуального права О. Капліна пропонує виділити особливий вид тлумачення — правозастосовне, яке можна визначити як інтелектуально-вольову діяльність суб'єкта, наділеного від імені держави владними повноваженнями, що здійснюється безпосередньо у процесі правозастосування по конкретній справі або з метою забезпечення правозастосовного процесу. Акт правозастосовного судового тлумачення в кримінальному процесі — це один із видів правових актів, який виноситься або видається судом при розгляді кримінальної справи по суті або при здійсненні іншої правозастосовної діяльності і містить офіційне роз'яснення смислу норми права з метою правильного, законного, обґрунтованого й одноставного її застосування [8, с. 61].

Отже, постанови Пленуму ВССУ є актами офіційного нормативного тлумачення, юридична сила яких ґрунтується на їх легальності. Вони містять у собі узагальнений досвід правозастосовної кваліфікації суспільних відносин у вигляді актуальної практики однакового розуміння й застосування правових норм, які викладаються у вигляді: а) конкретизованих суджень про зміст правових норм; б) розширювального або обмежувального тлумачення законодавства; в) формулювання правоположень, вироблених практикою судової системи; г) нагадування про правові норми, якими слід керуватися; д) типізації фактичних обставин у подібних юридичних справах; е) логічного розвитку умов застосування гіпотези, диспозиції й санкції правової норми та ін.

М. Воппенко відмічає, що розроблення і прийняття роз'яснень не має за мету створення нових правових норм, а сформульовані в постановах організаційно-допоміжні правила покликані обслуговувати практичне застосування вже існуючих норм. Звідси останні черпають юридичну силу і припиняють дію у зв'язку зі своїм скасуванням або зміною свого роз'яснення Верховним Судом. Усе це свідчить, що роз'яснення Пленуму Верховного Суду є додатковим, допоміжним джерелом права, нетрадиційним за походженням і юридичною силою. Такий висновок впливає з юридичної природи актів тлумачення [9, с. 84].

На думку окремих дослідників-процесуалістів, нормативність роз'яснень вищих судових інстанцій полягає в тому, що вони містять певні правоположення, принципи, міркування, що є загальними, але обов'язковими для судових органів через специфіку судової діяльності. Як вважає Т. Карнаух, у своїх постановах Пленум ВССУ формулює концентровані вислови юридичної практики, правоположення, для яких притаманний певний ступінь узагальненості й фактичної обов'язковості. Вони здатні компенсувати природне відставання норм права від динаміки суспільних відносин, усувати суперечності між відносним консерватизмом права й потребами суспільства, що постійно змінюються внаслідок швидких перетворень сучасного світу. Розумне, зважене використання правоположень у кінцевому підсумку забезпечує стабільність правопорядку, відновлення справедливості, зміцнення законності. Вони набувають обов'язкового характеру, тому що забезпечені авторитетом вищого судового органу і його правом скасовувати ті рішення, що суперечать цим правоположенням [10, с. 50].

У науковій літературі правові позиції, закріплені в роз'ясненнях ВССУ іноді йменують «зразкові загальнообов'язкові (нормативні) моделі». Роз'яснення ВССУ з питань судової практики на підставі аналізу й узагальнення розглянутих судами справ мають легальний характер. Їх предметом є питання, що викликають суттєві сумніви судових органів, породжують помилки й хибні рішення. Хоча постанови Пленуму ВССУ звернені до судових органів і виступають обов'язковими для них, ними також не повинні нехтувати ні фізичні, ні юридичні особи, які беруть участь у розгляді справи в суді. Нерідко на практиці виникають ситуації, коли відносини хоча й належать до сфери правового поля, але не існує конкретної правової норми, яка їх регулює. У таких випадках ВССУ доволі часто усуває прогалину, вказуючи на конкретний шлях вирішення того чи іншого проблемного спору.

Слід погодитися з думкою тих учених — практиків, які вважають що постанови Пленуму ВССУ, так би мовити, є прихованим джерелом права, ефективним для забезпечення одностайного тлумачення законодавства національними судами й, більше того, які часто змінюють норми законодавства [11, с. 186].

Отже, постанови пленуму ВССУ, в яких на підставі узагальнення практики застосування законів та інших нормативних правових актів даються роз'яснення з питань оперування конкретними правовими нормами, мають загальнообов'язковий нормативний характер для судів, тобто володіють властивостями джерел права. Ці роз'яснення є офіційними правовими позиціями вищих судових інстанцій з питань судової практики і спрямовані на одностайне і правильне застосування судами матеріального і процесуального законодавства.

Викладені міркування знаходять пряме підтвердження у прикладах судової практики, де постановами Пленуму ВССУ де-факто оперують як джерелами права.

На наше переконання, постанови Пленуму за умов фрагментарності законодавства і наявності у ньому значної кількості колізій є часто єдиним орієнтиром не лише для судів, а й для всіх учасників правовідносин, які мають діяти за визначеними й передбачуваними нормами, в тому числі й за тими, що потребують роз'яснення. Тому, можемо стверджувати, що є всі підстави для визнання джерелом цивільного процесуального права постанов Пленуму ВССУ у яких: а) містяться роз'яснення з питань застосування законодавства (його норм); б) формулюються певні правила поведінки суб'єктів у сфері судочинства; в) усуваються прогалини законів; г) формулюються роз'яснення по інших питаннях судової практики.

Використані джерела:

1. Братусь С.Н. Теоретические вопросы систематизации советского законодательства / С.Н. Братусь. — М.: Госюриздат, 1962. — 575 с.
2. Мадьярова А.В. Место и роль разъяснений Верховного Суда Российской Федерации в механизме уголовно-правового регулирования: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 / А.В. Мадьярова. — Красноярск, 2001. — 24 с.
3. Иванов С.А. Судебные постановления как источник трудового права / С.А. Иванов // Судебная практика как источник права. — М.: Юрист, 2000. — С. 24-33.
4. Рарог А.И. Правовое значение разъяснений Пленума Верховного Суда РФ / А.И. Рарог // Государства и право. — 2001. — № 2. — С. 51-57.
5. Міжнародний цивільний процес України: [навч. посіб.]: практикум / [за ред. С.Я. Фурси]. — К.: Видавець Фурса С.Я.: КНТ, 2010. — 328 с.
6. Соловьева Т.В. Постановления Верховного Суда РФ, Конституционного Суда РФ и Европейского Суда по правам человека в сфере гражданского судопроизводства и порядок их реализации: [монография] / Т.В. Соловьева. — М.: Статут, 2011. — 240 с.
7. Лившиц Р.З. Судебная практика как источник права / Р.З. Лившиц. — М.: Институт государства и права Российской Академии наук, 1997. — 48 с.
8. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: [монографія] / О.В. Капліна. — Х.: Право, 2010. — 296 с.
9. Вопленко Н.Н. Источники и формы права: [учеб. пособ.] / Н.Н. Вопленко. — Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2004. — 102 с.
10. Карнаух Т.М. Постановки Пленуму Верховного Суду України: правова природа та місце в системі джерел права / Т.М. Карнаух // Наукові записки. Том 90. Юридичні науки / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». — К.: Видав. дім «КМА», 2009. — С. 48-50.

Васильєв С. В. Роз'яснення Вищого спеціалізованого суду України — джерело цивільного процесуального права.

Робота присвячена дослідженню правової природи роз'яснень Вищого спеціалізованого суду України на прикладі цивільного судочинства. Проаналізовані основні наукові підходи з даного питання. Автор обґрунтовує позицію, що постанови Пленуму Вищого спеціалізованого Суду України, в яких надаються роз'яснення з питань застосування законодавства щодо вирішення справ, є джерелами національного цивільного процесуального права.

Ключові слова: роз'яснення Пленуму Вищого спеціалізованого суду України, джерела права, цивільне судочинство.

Васильєв С. В. Разъяснения Высшего специализированного суда Украины — источник гражданского процессуального права.

Робота посвящена исследованию правовой природы разъяснений Высшего специализированного суда Украины на примере гражданского судопроизводства. Проанализированы основные научные подходы по данному вопросу. Автор обосновывает позицию, что постановления Пленума Высшего специализированного Суда Украины, в которых даются разъяснения по вопросам применения законодательства при разрешении гражданских дел, являются источниками национального гражданского процессуального права.

Ключевые слова: разъяснения Пленума Высшего специализированного суда Украины, источники права, гражданское судопроизводство.

Vasiliev S. Elucidations of the Higher specialized court of Ukraine are the sources of civil judicial law.

The article is devoted research of legal nature of elucidations of the Higher specialized court of Ukraine on the example of the civil legal proceeding. Basic scientific approaches are analysed on this question. An author grounds position, that elucidations of Plenum of the Higher specialized Court of Ukraine, are the sources of national civil judicial law.

Key words: elucidations of Plenum of the Higher specialized court of Ukraine, sources of right, civil legal proceeding.